

אין ריבוי אחר ריבוי אלא למעט ואין מיעוט אחר מיעוט אלא לרבות

שמואל יששכר שפרכר

1. המידות שהתורה נדרשת בהן הן מדרכי הפרשנות של התורה שבכתב. בין שמדרש הלכה מסוים הוא שהוליד את ההלכה, ובין שמדרש ההלכה הוא רק סמך או אישור שמצאו חז"ל בתורה שבכתב להלכה שמקורה בקבלה או בסברה, ראוי שהמדרש יהיה מושתת על טעון פרשני הגיוני^{1,2}. ידועות שתי מידות אשר לכאורה סותרות הנחה זו, והן "אין ריבוי אחר ריבוי אלא למעט" (= ארארא"ל), "ואין מיעוט אחר מיעוט אלא לרבות" (= אמאמא"ל). איך ניתן להסיק מן העובדה שבתורה מופיע ביטוי המצביע על הרחבת תחולת דין מסוים (= ריבוי), והרחבה מודגשת ע"י חזרה על אותו ביטוי או ע"י שימוש בביטוי מרחיב נוסף, כי כוונת התורה היא דווקא ההיפך, דהיינו צמצום תחולת הדין (= מיעוט). ובדומה התמיהה על אמאמא"ל.

2. רבותינו הראשונים³ והאחרונים^{4,5} כבר עמדו על הבעייתיות שבמידות אלה, מי מהם במפורש, ומי מהם מכללא. ניתן לסווג את הקשיים לשלושה.

א. הקושי ההגיוני, כנ"ל⁶.

ב. ברשימת ל"ב המידות המיוחסות לר' אליעזר ב"ר יוסי הגלילי⁶ מופיעה מידה (ג'). "ריבוי אחר ריבוי" (רא"ר) הנדרשת לרבות⁷, וכן מידה (ד'). "מיעוט אחר מיעוט" (מא"מ), הנדרשת למעט⁸. אמנם ל"ב המידות עוסקות בעניני אגדה, אבל גם בעניני הלכה אנו מוצאים מספר מיעוטים בענין אחד הנדרשים כל אחד כמיעוט ולא כאמאמא"ל⁹, וכן ניתן למצוא שני ריבויים שאינם נדרשים כארארא"ל, אלא כשני ריבויים¹⁰.

ג. אם אמאמא"ל למה כתבה התורה מיעוטים - היה לה לשתוק או לכתוב ריבוי, ובהתאם לגבי רא"ר¹¹.

3. הדברים שנאמרו כדי להשיב על הקשיים הם:

א. המידות הנידונות הן הלמ"מ¹¹.

ב. כשיש מה למעט ע"י המיעוט השני - ממעטים, ואין דורשים אמאמא"ל אלא כאשר אין לנו מה למעט ע"י המיעוט השני¹², וכן לגבי ריבויים.

ג. המיעוט השני מיותר, שכן מה שיש למעט ניתן למעט מן המיעוט הראשון, ולפיכך עפ"י מידת "אם אינו ענין" - אם אינו ענין למעט תנהו ענין לרבות^{13,13}, - ובהתאם לגבי ריבויים.

ד. המיעוט השני מיותר (כנ"ל - ג.) ואינו ממעט כלום, והוא נכתב כדי לגלות על המיעוט

הראשון שגם הוא אינו בא למעט "אלא דוגמא בעלמא הוא". ומכיון שהתורה טרחה להודיע לנו שאינה באה למעט, ממילא אנו מבינים שהכוונה לרבות³³. (ובהתאם לגבי ריבויים)¹⁴. ה. המיעוט השני ממעט מן המיעוט הראשון (כלומר מגביל את המיעוט הראשון) ונמצא מרבה בעיקר, אבל משאיר מיעוט חלקי ואינו עוקר את המיעוט הראשון לגמרי¹⁵.

ו. היה צורך לכתוב מא"מ לרבות, שאלמלא כך היתה סכנה שחז"ל ידרשו איזו דרשת מיעוט מוטעית¹⁶. (וניתן לטעון כך גם לגבי אראא"ל).

ז. אמאמא"ל - "כמו בכפל באלגברה שמב' שוללים יוצא החיוב"¹⁷.

ח. אמאמא"ל ואראא"ל נאמר רק כאשר שני המיעוטים או שני הריבויים מתיחסים לדבר או ענין אחד, אבל לא כאשר הם מתיחסים לדברים או ענינים שונים. במקרה האחרון מוסיפים למעט מיעוט אחר מיעוט או לרבות ריבוי אחר ריבוי בהתאמה¹⁸. בדיקת כל הדוגמאות של שני סוגי הדרשות הנידונות לאור התשובות האמורות, משכנעת לדעתנו שגם אם חלק מן התשובות מספקות בחלק מן המקרים, מקום הניחו לנו להתגדר בו.

4. כל המפרשים התייחסו לשתי המידות, אראא"ל ואמאמא"ל, כאילו הן בבאות אחת של השניה, הופכיים של אותו עקרון יסודי, גם אם התלבטו בהכרתה אותו עקרון. בדיקה הסטורית ועניינית מחייבת לדעתנו את המסקנה שהנחה זו אינה נכונה. מבחינה הסטורית דרשות מסוג אראא"ל מופיעות כבר במקורות תנאיים, בעוד שדרשות מסוג אמאמא"ל מופיעות רק בשם אמוראים, ולרוב בסתמא דגמרא, ולפיכך נתייחס תחילה למירה של אראא"ל.

5. אראא"ל

הצעתנו להבנת הנידון מבוססת על שלוש קביעות:

1. דרשות מסוג זה כמו דרשות אחרות, מבוססות על הנחת יסוד ידועה של חז"ל שאין יתור בתורה, ואין חזרות ללא צורך.
 2. המשותף לדרשות של אראא"ל הוא שהביטויים הנחשבים לריבויים, בהקשר שהם מופיעים בתורה, ניתנים להתפרש בשני מובנים - מובן מרחיב או מובן מצמצם¹⁹.
 3. ביטוי דר-מובני, כנאמר בקביעה השניה, אם היה מופיע רק פעם אחת, ובהקשר שאין בו עדות סותרת, היה מתפרש או עלול להתפרש לרעת חז"ל במובן המרחיב את תחולת הדין, (כך אפילו אם רק מחמת הספק-משום שהוא לרוב המובן המחמיר; או משום שהמובן המרחיב תואם כלל הלכתי אחר, כגון "שלוחו של אדם כמותו" בדוגמה 7 ו' להלן).
- עתה שהביטוי (או ביטוי שווה ערך) מופיע פעם שניה (לכאורה מיותרת) מתפרש הדבר כבא להדגיש את המובן הדווקני והמצמצם של הביטוי²⁰. זאת כוונת הכלל אראא"ל. המובן המרחיב הוא הנקרא בפי חז"ל "ריבוי" והמובן המצמצם "מיעוט".

6. לפני שנעבור לבדוק דוגמאות של אראא"ל לאור האמור, נדון בקושיא לכאורה על הקביעה השלישית שקבענו.

על הפסוק ויקרא ט"ו, כ"ה - "ואשה כי יזוב זוב דמה ימים רבים בלא עת נדתה או כי תזוב על נדתה כל ימי זוב טמאתה כימי נדתה תהיה טמאה היא... ואם טהרה מזוכה וספרה לה שבעת ימים ואחר תטהר", אומר הספרא (מובא גם בתוס' ר"ה ד' ע"ב ד"ה תפשת) - ימים שנים. יכול לימים הרבה, אמר ר' עקיבא כל ששומעו מרובה ושמועו מועט תפשת המרובה לא תפשת. תפשת המועט תפשת... רבים שלושה וכו'.

לכאורה סותרים דברי ר' עקיבא את קביעתנו הנ"ל, שכן נאמר בהם שאם ביטוי כמו "ימים" ניתן לפירוש מצמצם (שנים) או מרחיב (הרבה) יש להעדיף את המוכן המצמצם בגלל הטעם "תפשת מרובה לא תפשת". אבל עיון מדקדק מוכיח את ההיפך, מכאן ראייה לקביעתנו. מדובר בדיני זבה קטנה (שומרת יום כנגד יום) וזבה גדולה (סופרת שבעה), ושאלת הספרא - יכול לימים הרבה - משמעה שנקל עליה ותשאר זבה קטנה גם אם ראתה דם מעבר ליומיים, ולא תהיה זבה גדולה עד שתראה ימים הרבה. על זה משיב ר' עקיבא שתפסת קולה מרובה לא תפסת, אלא אנו מפרשים את הפסוק בדרך המרחיב את תחולת הדין החמור של זבה גדולה.

7. נסקור עתה את הדוגמאות של ארא"ל לאור הצעתנו.

א. הספרי, דברים פי' ל"ו סוף פ' ואתחנן (מובא בבבלי מנחות ל"ד ע"א) דן בשאלה אם צריך לכתוב את פרשיות שמע ווהיה אם שמע על שתי המזוות של הפתח או די בכתיבה על אחת מהן. וז"ל - "על מזוות" (דברים ו', ט') שומע אני שתי מזוות. תלמוד לומר בשניה "מזוות" (דברים י"א, כ'). ריבוי אחר ריבוי למעט דברי ר' ישמעאל.

הביטוי "יכתבתם על מזוות ביתך ובשעריך" ניתן לפירוש מרחיב שכל אחד יכתוב על שתי המזוות של כל פתח, או לפירוש מצומצם שדי בכך שכל אחד יכתוב על מזווה אחת בלבד מכל פתח, ולשון רבים מזוות - בא משום שמדובר על הרבה פתחים. בא הכלל שארא"ל ומכריע לטובת הפירוש המצמצם כנ"ל.

ב. הספרי במדבר, חוקת, פי' קכ"ד, דן בשריפת פרה אדומה. על הפסוק (במדבר י"ט ה') ושרף את הפרה לעיניו ... על פרשה ישרף, ז"ל - ישרף, ריבוי אחר ריבוי ואין ריבוי אחר ריבוי אלא למעט, דברי ר' ישמעאל. הביטוי ושרף את הפרה ניתן לפירוש שחייב להצית את האור בכל הפרה, אבל ניתן גם לפירוש שדי בהצתת האור בחלק ממנה (והוא מתפשט מאליו)²⁰. בא הכלל שארא"ל ומכריע לטובת הפירוש השני, כנ"ל.

ג. הספרא, פ' נדבה, פי', הל"ז דורש את הפסוק (ויקרא ב', א') "ונפש כי תקריב קרבן מנחה לה' סלת יהיה קרבנו ויצק עליה שמן ונתן עליה לבנה". - "ויצק עליה שמן", על כולה. "נתן עליה לבנה" - על מקצתה. מה ראיית לומר כך ... שארא"ל, עכ"ל.

ניתן להבין את המילה "עליה" כהוראה לשים על כל המנחה. אבל ניתן גם לפרש שכנתניה על מקום אחד של המנחה יוצאים ידי חובת "עליה". בא הכלל של ארא"ל, ללמד שהמוכן המצומצם הוא המכוון.

כדי לקיים את המוכן המרחיב - עליה, על כולה - היה מספיק לומר "ויצק עליה שמן ונתן לבונה".

יש לשים לב לכך שהפעם המוכן המצומצם מיושם רק לגבי האיזכור השני של "עליה", ולא כמו בדוגמאות הקודמות גם לגבי הפעם הראשונה שהביטוי מופיע. הסיבה ברורה - בדוגמא הנוכחית מדובר בשני צווים על שני ענינים שונים, יציקת שמן ונתינת לבונה.

מכיון שצורפו למשפט אחד, החזרה המיותרת לכאורה של "עליה" בציווי השני מעיד על המוכן המצומצם של המילה בצו זה, אבל אינו מחייב שגם בענין הראשון - יציקת שמן - יהיה המוכן כך. לפיכך לענין שמן נשאר הפירוש המרחיב - על כולה. זאת בניגוד לדוגמאות הקודמות שבהן היה מדובר בחזרה בענין אחד.

ד. בספרא פר"י הל"ו על הפסוק "סלת חלות מצות בלולות בשמן ורקיני מצות משחים בשמן" (ויקרא כ', ד')²¹. נאמר - "מה ת"ל בשמן בשמן פעמיים ... רבי אליעזר בן יעקב אומר מושח את הרקינין כמין כי²² שאין ריבוי אחר ריבוי בתורה אלא למעט". - גם כאן "בלולות בשמן", ו"משוחים בשמן" ניתן לפרש בלולות ומשחים בכל לוג השמן, וניתן לפרש בלולות או משוחים במקצת מלוג השמן. בהתאם לקביעתנו השלישית, ועפ"י הכלל שארארא"ל, ובהתחשב שמדובר בצווים על שתי פעולות שונות - כנאמר בסעיף הקודם - מפרש ראב"י שבלולות בשמן - מובנו בכל לוג השמן, אבל משוחים בשמן פירושו במקצת השמן בלבד - מושח כמין כי²¹⁻²³.

ה. עוד דרשה תנאית של ארארא"ל נדרשת על "בשמן, בשמן" שבפרשת חלות תורה (ויקרא ז', יב), והיא בספרא, פרשת צו פרק י"א הל' ד"ו, ומוכאת בשינויים קלים במנחות פ"ט ע"א. שם הדר"משמעות של "שמן" לפי פירושו של ר"ע נוגעת לכמות השמן - אם לוג, או פחות מכך. עקב אריכות הדיון שבמקור זה - לא כאן המקום לפרט. נסתפק בקביעה שניתן לפרנס גם מקור זה על פי דרכנו²⁴.

נוסיף רק שבפעם השלישית שהמלה "שמן" מופיעה בפרשה האמורה, היא נדרשת ע"י ר"ע כריבוי הבא אחרי מיעוט, ומשמעותו ריבוי - דהיינו הגדלת כמות השמן לפריט השלישי שם (= רבוכה)²⁵.

ו. במכילתא דרשב"י לשמות כ"א, ו' נאמר "ורצע [אדוניו ריכה אין] ריבוי אחר ריבוי בתורה אלא למעט. אדוניו ולא [בניו אדוניו ולא עבדו] אדוניו ולא שלוחו"²⁶. הדרשה מבוססת על צורת הרבים של "אדוניו", אבל צורה זאת משמשת גם במקרה של אדון אחד²⁷. מכיון שהפסוק חוזר על הביטוי "והגישו אדוניו ... ורצע אדוניו" דורש התנא ארארא"ל, ולהדגיש שהכוונה לאדון העבד בלבד²⁸.

8. בנוסף לדרשות ארארא"ל המופיעות במקורות תנאים, נמצאות שלוש דרשות מסוג זה בסתמא דגמרא, אחת בתלמוד ירושלמי ושתיים בבבלי. כבר עמדו על כך אחרים שדרשות אמוראיות או מסתמא דגמרא נוסות לאופי פורמליסטי יותר מאשר דרשות התנאים²⁹. ועוד, כיוון שדרשות האמוראיות והב אמוראיות באות כמעט תמיד לתת ביסוס בכתובים להלכה שנאמרה כבר לפני כן ללא הזדקקות לפסוק, מתגברת הסבירות שדרשות אלו אינן אלא תמוכין או אסמכתות להלכה ולא מקורות ההלכה³⁰. כך גם המצב בשלושת הדרשות האמורות.

9. א. בירושלמי, מגילה פ"ד הל' ד', לענין הערכת קרקע למטרת פדיונו מהקדש החייבת להעשות ע"י עשרה אשר לפחות אחד מהם כהן, נאמר "כנגד עשרה כהנים האמורין בפרשה (ויקרא כ"ז), ויהיו כולם כהנים. ריבוי אחר ריבוי למעט. ויהיו כולן ישראל, אין הפרשה יוצאה בלא כהן"³¹. ברור שדרשה זו אינה אלא בגדר אסמכתא לדין, שכן מבין עשרת האיזכורים של כהן בפרשה רק ארבעה הם בהקשר לבתים ושדות. ששת האיזכורים האחרים כלל אינם בעניני קרקעות. יסוד הדרשה הוא לדעתנו בכך שהביטוי כהן יכול לשמש הן במונח הפשוט של כהן אחד, והן כשם קיבוצי במונח של מספר כהנים הממלאים יחד תפקיד מסוים³². בהסתמכינו על אסמכתא זו בתביעה לעשרה מעריכים, אנו מפרשים "כהן" במונחו המצומצם - כהן אחד - בהתאם לכלל שארא"ל²⁵. אמנם מקושת הירושלמי - ויהיו כולן ישראל - משתמעת כבר גישה פורמליסטית טהורה לדרשה - אם ארא"ל - נמעט כהנים בכלל - אע"פ שזה בניגוד למשמעות הברורה של המלה כהן, אבל תשובת הירושלמי מחזירה את הדיון לרמה העניינית - אין הפרשה יוצאה בלא כהן. ב. בבבלי, ב"ק מ"ה ע"ב במשנה - "קשרו בעליו (של השור) במוסרה ונעל בפניו כראוי ויצא והזיק ... רבי יהודה אומר תם חייב ומועד פטור שנאמר ולא ישמרנו בעליו ושומר הוא זה". הגמ' שם מוסיפה, "ד"י סבר סתם שוורים בחזקת שימור קיימי (פ' - סתם בן אדם שומר שורו בדרגת שמירה המפורטת במשנה והנקראת בגמ' שמירה פחותה) אמר רחמנא תם נשלם דניבעי ליה שמירה מעולה הדר אמר רחמנא "ולא ישמרנו" גבי מועד דנעביד ליה שמירה מעולה הוי ריבוי אחר ריבוי ואין ריבוי אחר ריבוי אלא למעט מיעט הכתוב לשמירה מעולה" (פ"גבי מועד, ודרש רק שמירה פחותה, לפיכך אם שמר כנאמר במשנה, לדעת ר"י פטור).

מ. צ'רניק⁵ כבר העיר שדרשה ארא"ל²⁵ זו חריגה מאוד שהרי אין בלשון הפסוק אפילו ביטוי אחד שמשמעותו "ריבוי" (עפ"י הבנתו את המונח הזה). הראשון בנוי בעיקר על סברה³³, וה"ריבוי" השני מבוסס על "מכלל לאו אתה שומע הן" וגם ה"לאו" אינו לשון "ריבוי". והוא (צ'רניק) נשאר בצ"ע בנדון.

עפ"י גישתנו - שבמידת ארא"ל לא מדובר על "יתורא דקרא" או על לשון "ריבוי" ממש, אלא על הגר שניתן לפרשו בשני אופנים, מרחיב ומצמצם, הדרשה הנ"ל מוכנת על אף החריגה שיש במבנה שלה. הן הדרישה לשמור על שור תם המשתמעת מן החיוב לשלם, והן הדרישה לשמור על שור מועד המשתמעת מן הנאמר "ולא ישמרנו" ניתן להבינן או כדרישה לשמירה פחותה או כדרישה לשמירה מעולה. מכיוון שדרכו של בן אדם לשמור את שורו, ואע"פ כן חייבה התורה על תם שנגח - הרי זה מלמדנו שלתם נדרשת שמירה מעולה. לפיכך, כאשר במקרה של מועד לא הסתפקה התורה בקביעת חיוב נזק שלם בלבד, אלא הוסיפה הנמקה "ולא ישמרנו", מתפרשת הנמקה זו במונחה הדווקני המצמצם - ששמירה רגילה ("פחותה") מספקת לפטור³⁴.

ג. הדרשה השניה שבסתמא דגמ' של הבבלי מופיעה בפסחים כ"ב ע"ב כ"ג ע"א, והיא המאלפת ביותר. הדיון הוא על איסור ערלה ועל הפסוק ויקרא י"ט, כ"ג. "וכי תבאו אל

הארץ ונטעתם כל עץ מאכל וערלתם ערלתו את פריו שלש שנים יהיה לכם ערלים לא יאכל". מובאת ברייתא - "לכם" לרבות את הנטוע לרבים. ר' יהודה אומר "לכם" - להוציא את הנטוע לרבים. והגמ' מוסיפה - מאי טעמא דתנא קמא דכתיב "ונטעתם" ליחיד משמע, לרבים לא משמע. ורבי יהודה "ונטעתם" משמע בין לרבים בין ליחיד, ו"לכם" בין יחיד בין רבים משמע, הוי ריבוי אחר ריבוי, ואראא"ל³⁵.
 דומני שמקור זה אומר במפורש מה שאמרנו לעיל בקביעה השניה שלנו (5.2), והדרשה מתפרשת עפ"י דרכנו^{36:37}.

10. לסיכום חלק זה - עיון חוזר בשאלות שנשאלו על מידת אראא"ל מראה שהן מסולקות ע"י הצעתנו. במיוחד מתברר שאין מחלוקת בין הגישה הדרושת אראא"ל לבין הגישה הדרושת ריבוי אחר ריבוי שניהם לרבות במקרים, כגון אלה המובאים בל"ב מידות של כ"א, או זה של "זכר" ו"נקבה"¹⁰ שאינם תואמים את הקביעה השניה בהצעתנו.

11. אמאמא"ל

מידה זו מופיעה בירושלמי³⁸ ובבבלי, אבל רק בפי אמוראים³⁹ ובסתמא דגמרא⁴⁰ כאשר הם באים להציע ביסוס בכתובים לדין או דיעה של תנא או אמורא⁴¹. בדקנו את כל הדוגמות לפי כל אחת מן ההצעות הבאות להבנת המידה אמאמא"ל על דרך טעון הגיוני⁴². אין בכוחה של אף אחת מן ההצעות לפרנס את כל הדוגמות. ואילו הן ההצעות - א. ה"מיעוטים" - בדומה ל"ריבויים" באראא"ל - הם ביטויים בעלי שני מובנים אפשריים - מובן מצמצם ומובן מרחיב. בהעדר ה"מיעוט" השני היינו מיחסים לביטוי את המובן המצומצם, או משום שזה המובן הרגיל יותר של הביטוי, (לפיכך הוא נקרא "מיעוט") או משום שמובן זה הוא המחמיר יותר מבחינת הדין. עתה התוספת של הביטוי השני מלמדת שהכוונה למובן המרחיב⁴³. הצעה זו עשויה לפרנס את כל הדוגמות בירושלמי³⁸ אבל רק דוגמות בודדות בבבלי (מראה מקומות 40 ג', 40 ח', ואולי 40 ז').
 ב. הנאמר בסעיף 3 (ה) לעיל. אם נבין הצעה זו במסגרת הגיונית עניינית, דהיינו שה"מיעוט" השני כולל מובן שעל פיו ניתן לפרשו כמוסב על ה"מיעוט" הראשון, ומגבילו - אז ההצעה עשויה לפרנס רק מקורות 38 ד, 39 ב, 40 ד' ואולי 40 ז').
 ג. הנאמר בסעיף 3 (ז) לעיל. בכח הצעה זו לפרנס יפה את המקור 40 ב' - "אין בארון רב שני לחות וכו'" ומכיון שאמאמא"ל מסיקה הגמ' שיש בארון עוד (ס"ת או שברי לחות), - אבל מקור זה בלבד.
 ד. הנאמר בסעיף 3 (ד) לעיל. הניסוח של ההצעה כמות שהוא טעון בירור. אם אמנם היתור של ה"מיעוט" השני מודיע לנו שגם ה"מיעוט" הראשון⁴⁴ לא בא למעט - איך נסיק מכך שהוא בא לרבות? אולי לא נמעט ולא נרבה. גם הלשון "דוגמא בעלמא" אין לפרשו דוגמה ממש, שכן "כהן", (מקור 39 א') בודאי אינו "דוגמה" לישראל, ו"שדך" ו"קצירך" הגלויים אינם דוגמות לטמון (מקור 38 א'). לפיכך נראה ברור שכוונת הדברים שהמיעוט השני המיותר לכאורה מלמד אותנו שהמיעוט הראשון הוא לאו דוקא, וכי הביטוי שאנו רואים

כמיעוט לכאורה, מצביע רק על אחד ממספר אפשרויות אליהן מתייחס הדין. אין המקרא מפרש את האפשרויות הנוספות, וזיהוין בידי החכמים⁴⁵. יוצא איפוא שדרשת אמאמא"ל עיקרה אינה אלא סילוק סתירה לכאורה בין ההלכה הנידונה לבין הנאמר במקרא. אין היא מהווה מקור להלכה ואף לא ראייה או סמך מפורש לה, אלא רמז לכל היותה. הצעה זו היא גורפת מעצם טבעה, וכוחה לפרנס, אם כי לפעמים בדוחק^{46,44}, כמעט את כל המקורות. אעפ"כ אין היא עולה בקנה אחד עם מקור 40 ב'.

12. לאור האמור עולה האפשרות שבתקופת התנאים דרשו רק דרשות של אין ריבוי אחר ריבוי אלא למעט, ובמכתונת שפירטנו בסעיף 5. בהמשך, ועפ"י הביטוי אראא"ל, נטבע מטבע הלשון "אין מיעוט אחר מיעוט אלא לרבות". ולשון זה שימש בפי האמוראים והסתם, לפחות בבבלי⁴⁷, לתאר דרשות בעלי אופיים הגיוניים שונים. או אף בעלי אופי פורמלי גרידא⁴², והמשותף כולן הוא רק הפן הלשוני-פורמלי, וענינו רק לשמש אסמכתא מן המקרא להלכות ידועות.

הערת

1. בררשה מסוג "אם אינו ענין" וכו' בגיורה שוה"ה הקשר בין נקודת המוצא לבין הגלמד הוא בהרבה מקרים פורמלי גרידא, וחסר קשר עניני מדותי. אבל עצם הלימוד מן הכתוב, כאשר יש כזה, הוא פשוט ואינו סותר את המובן של הכתוב. (באשר לגיורה שוה"ה ראה מאמרו של י. גילת, להשתלשלותה של הגיורה שוה, מלאת - מחקר האינדיבידואלי הפתוחה, כרך ב', עמ' 85, תשמ"ד).
2. מקובלת בין הראשונים הדעה שיש המידות של הברייתא של ר' ישמעאל הן הלמ"מ. ראה למשל הרמב"ם בהתחלת ההקדמה לפירוש המשניות (אמנם ראה ניסוח דבריו בהקדמה ל"יד החזקה), ורש"י, תענית כ' ע"א, ו"ה אתיא אהל. ויש אף מרחיבים הנחה זאת לכל המידות שהנורה נדרשת בהן. רש"י פסחים כ"ד, ע"א, ו"ה ואם אינו ענין, רש"י חולין קס"ז ע"א, ו"ה אבל חרא מתלתא. (ועיין מה שליקט בנדרן י"ג. ראטה, בשערי המידות, שער ב' דלת א'. נדפס עם ספר כריתות לר' שמשון מקינון, ברקלין נ"י תשמ"א). לא נראה לנו שהנחה זו יכולה לשמש יסוד ליחס ל"מדה" אופי שנוגד וסותר את ההגיון האנושי - ואכמ"ל. (אמנם ראה להלן סעיף 12).
3. א. תוספות יומא ס' ע"א ו"ה תרי מיעוסי כתיבא; ב"ק פ"ז ע"ב ו"ה ואין מיעוט אחר מיעוט; מנחות ט' ע"ב ו"ה אין. ב. יד רמה, סנהדרין מ"ז ע"א פיסקא איש תולין אותו. ג. ספר כריתות לר' שמשון כ"ד יצחק מקינון, חלק ג', נתיבות עולם, מידה ג' ה'; חלק ה', לשון לימודים שער א' ט' י"ב וי"ג. ד. הליכות עולם לר' ישועה הלוי בן ר' יוסף, שער ד'. ה. ר' יוסף קארו, כללי הגמרא, על ספר הליכות עולם, שם. ו. עיין רש"י הרי"ת ג' ע"א, על הא דתניא רבי יהודה אומר "זאת תורת העולה היא" - הרי אלו שלושה מיעוסי. תוספת הרי"ת ב' ע"ב ו"ה הרי אלו מיעוסי. תוס' ראש שם ו"ה נפש כי תחטא. א. ר' שלמה אלגאזי, יבין שמועה על ספר הליכות עולם, שער ד' (עיין גם תוס' י"ט, עולה פ"א משנה ב'). ב. ר' יעקב חאגיז, תחלת חכמה, על ספר הכריתות, שם, כלל קמ"ז. ג. ר' מאיר ליבוש מלבי"ם, אילת השחר (הקדמה לפירוש "התורה והמצוה" על ספרא) ס' רל"ז. ד. ר' זאב וואלף ב"ר ישראל איסר איינהארן בפ' מדרש תנאים על ברייתא שלושים ושתים מידות, מידה ג', ווילנא תרפ"ה. ה. ר' צבי הירש ב"ר שמחה קאצינעלינגובין בחידושים ובאורים על ספר נתיבות עולם - הוצאה מורחבת, ווילנא תרי"ט, שגם ליקט בנדרן מאחרונים אחרים.
5. מיכאל צ'דניק, לחקר המידות "כלל ופרט וכלל" וריבוי ומיעוט" במדרשים ובתלמודים, מכון הברמן למחקר ספרות, לוד, ישראל, תשד"ט, פרק ה'. הוא מביא את כל הדרשות מסוג אראא"ל ואמאמא"ל, ומנתחן מבחינה צורנית וסגנונית, ועומד על מקורן התנאי ו/או התלמודי, אבל לגבי הפן ההגיוני של מידות אלו הוא אומר "הגיון המידה לא ברור לי".
6. משנת ר' אלעזר ב"ר יוסי הגלילי - מדרש ל"ב מידות. הוצאת הלל גרשם ענעלאו, ניו יורק, תרצ"ד, וכן בציונים ג' 3, ד' 4,

- ד', ה' 4, מודפס גם אחרי מסכת ברכות בדפוס "ש"ס ווילנא". כידוע חלוקים הזוקרים בדיעותיהם על קדמות מדרש ל"ב מיות. הרעה הרווחת שהמידות קדומות אבל יתכן והדוגמאות מאוחרות. רעה קיצונית היא זו של משה צוקר (23 PAAJR), דצמבר '45 (א"ב) המאחר את המדרש לימי הגאון שמואל אבן חופני. אבל אין בכך פתרון לקשיטתנו. קשה להניח שמחבר מאוחר יסתור את המקביל מקדמת דנא.
7. כיצד - גם את הארי גם הדב הבה עבדך (שמואל א' י"ז) ... כשה"א גם את גם הרי אלו ג' ריבויים. מלמד שהיו ה' חיות רעות, ארי וב' גוריו, דוב וגורו.
8. כיצד - ויאמרו דרבך אך במשה דבר ה' וכו' (במדרש י"ב) והלא באהרן דבר, והלא בני דבר עד שלא נדבר עמו.
9. לדוגמה: א. "אדם כי יקריב מכס קרבן לה' מן הבהמה מן הבקר ומן הצאן" (ויקרא א' ב') - מן הבהמה - להוציא את הרובע ואת הנרבע. מן הבקר להוציא את הנעבד מן הצאן להוציא את המוקצה ומן הצאן להוציא את הנוגת. - ספרא, פרק ב' פרשתא ז', ח', ט', ב"ק מ' ע"ב, בכורות מ"א ע"א, תמורה כ"ח ע"א, נדה מ"א ע"א.
- ב. "אדם מן הצאן קרבנו מן הבכשים ומן העיזים וכו'" (ויקרא א' י') מן הצאן. מן הצאן ומן הבכשים ומן העיזים הרי אלו מיעוטים פריט לחלה, לזקן ולמוקצה ולמוזוהם קרבנו להוציא את הגוול וכו' - ספרא פרק ו' פרשתא ב', בכורות מ"א ע"א, תמורה כ"ח ע"ב.
- ג. "חרי מיעוטי כתיבי כגד צמר או כנגד פשתים וכו'", ב"ק כ"ו ע"ב.
10. א. "אדם זבח שלמים קרבנו אם מן הבקר הוא מקריב אם זכר אם נקבה וכו'" (ויקרא ג' א'). "זכר" לרבות את הולד, "נקבה" לרבות את התמורה. ספרא ט"ו, ח'.
- ב. "שור שור שבעה להביא שור האשה וכו'". ב"ק מ"ד ע"ב.
11. ר' יוסף קארו "בכללי הגמרא" על ספר הליכות עולם שער ד' דף 84, הוצאת תלפיות, ירושלים תשכ" - הביאו התוס' י"ט, ערלה א', ב'. ועיין הערה 2, לעיל.
12. ספר כריתות - הערה 3 ג' לעיל, חלק ה' שער א' ס' י"ב. הליכות עולם, הערה 3 ד' לעיל.
13. ר' יעקב אגוני בס' תחלת חכמה, כלל קמ"ז - בסופו. נלה לספר הבריתות, וארשא, תרמ"ה.
14. יד רמה, הערה 3 ב' לעיל, אבל הדברים פחות מובנים לגבי ארא"ל. גם אם נאמר באמאמ"ל שאנו מבינים שהכוונה לרבות מעצם כתיבת הביטויים המיותרים, אע"פ שמשמעותם המילולית היא מיעוט, (ראה סעיף 11 ד' להלן) מ"מ אין זה מובן מדוע נסיק על מיעוט מיתור של לשונות ריבוי.
15. א. יד רמה, הערה 3 ב' לעיל, בסופו. ר' ישועה הלוי בספר הליכות עולם. הערה 3 ד' לעיל בסוף פסקת "דין רא"ד ומא"מ". ר' מאיר ליבוש מלכים, הערה 1 ג' לעיל, אבל אין דבריו מובנים לגבי ארא"ל.
- אדרת אליהו על ויקרא י"ט, י"ט. וישם לב לכך שלפני האדרת אליהו על ויקרא י"ט, י"ח היתה גירסא משושבת בספרא, וכבר הרגיש בכך המלכים בפירושו שם.
- ב. הרמ"ע מפאנו שו"ת ס' ק"א כותב - "אין ריבוי החיוב אחר ריבוי החיוב אלא למעט תנאי החיוב ... ונמצא הריבוי השני גם הוא ריבוי מעליא שמרבה לחיוב דבר ממועט בגדריו.
16. תוס' בשם ר' שמואל, יומא ס' ע"א ד"ה תרי מיעוטי.
17. צבי הרש כ"ד שמחה קאצניעלינובניו ב"באורים" על ס' נתיבות עולם. ווילנא, תרי"ט. ואין תשובה זאת תקיפה לגבי ארא"ל.
18. א. יד מלאכי כללי האלף ס' כ"ט.
- ב. דיו איינהארן הערה 4 ד' לעיל, כותב שבארא"ל "שני הריבויים באים לרבות ענין אחד", וכן מ. צ'רניק, הערה 5, שם עמ' 93 אומר (כלי לצטט את איינהארן) "כל הדרשות עפ"י רא"ד מראות ששני הריבויים שברדרשות מבוססים על מילים דומות או שוות זו לזו". אע"פ שקביעות אלו נכונות מבחינה סיווגית ברוב המקרים, אין בוק כשלעצמן להסביר את הגישות ההגיוניות שעליהן מבוססת המידות הנדונות.
19. א. לרעתנו נבע הקושי בהבנת ההגיון שבמידה זו מן ההנחה המוסעית שמשמעות המונח "ריבוי" כאן הוא כמו במידה של ריבה ומיעט וריבה, והיינו כפי שהגדיר זאת מ. צ'רניק (הערה 5, עמ' 98) - "ריבויים בכל מקום משמיעים לנו איזה דין או מושג הלכתי שלא נשמע מן המקרא כפשוטו. דין כזה יוצא או ממלה שמשמעותה כוללת או מכיפול או ייתור בלשון המקרא".
- ב. תשב"ץ, שו"ת חלק ד' ס' מ' - "שאין רא"ד אלא למעט ולהקל".
20. מ. צ'רניק, הערה 5 לעיל, שם עמ' 94, מסביר - לרעתנו בטעות, וגם תוך סטייה מן הכלל שגם הוא בעצמו כלל כמובא בהערה 18 - שהריבוי הראשון כאן יסודו במילה "פרה", והריבוי השני במילה "ישרוף".
21. המלבי"ם, בפירושו התורה המצוה על הספרא, פרשה י' הל"ז, ויקרא ב', ד', סעיף ק"ח טוען שדרשת הספרא היא על הפסוק שבמדבר ו', ט"ז הן בקרבנו של נזיר במלאת ימי נזרו - ע"ש.
22. יכ"י יזוני - מנחות ע"ה ע"א.

23. ושאר השמן נאכל לכהנים כדעת חכמים במשנה, מנחות ע"ד ע"כ, ורבי שמעון בן יהודה בשם ר"ש בברייתא, מנחות ע"ה ע"א. אמנם ת"ק של הברייתא הוא חולק ואומר "מביא לוג שמן ומושחן וחוזר ומושחן עד שיכלה כל השמן שבלוג". יתכן שת"ק דורש את הפסוק לענין אחר כמו הת"ק של הספרא הגרן ואכמ"ל.
24. הסוגיה במנחות פ"ט ע"א מתלבסת בשאלה מדוע "בשמן" הראשון נחשב לריבוי - ועיין בתוס' שם ד"ה חד ריבוי, וכן בריון הארון מאוד במיוחד לרשב"א שם. מ"מ את מסקנת הגמ' ניתן לפרנס עפ"י דרכנו. במיוחד מענין הפירוש המובא במיוחד לרשב"א בשם רש"י שראב"ע חולק על ר"ע וסבור שאין כאן רא"ד.
25. השווה רש"י הרי"ת ג' ע"א, ד"ה ור' מאיר, תוס' שם ב' ע"ב, ד"ה הרי אלו, ותוס' הרא"ש שם ד"ה נפש כי תחטא.
26. לעצם הדין - ללא דרשת הפסוק - השווה מקילתא דר"י פ' משפטים, מסכתא דנויקין פרשה ב', וירושלמי קדושין פ"ב הל' א', ושם מובא תנא החולק.
27. דוגמות אין ספור בתנ"ך - עיין קונקורדנציה וגם בפרשה הגרונה - "אם אדוניו יתן לו וכו'", "ורצע אדוניו ... ועבדו לעולם".
28. עוד שתי דרשות של אר"א המיוחסות למקור תנאי מוכחות ב"מדרש תנאים" שנעדר ע"י ר"צ הפמ"ג, על דברים ס"ז ס', ועל דברים כ"ה ב', אבל כיוון שהנאמר בהן אינו ברור דיו, וגם סמכותו אינה מבוססת דיה, לא נאריך בריון בהן כאן.
29. ראה למשל במאמרו של י. גילת המוזכר בערה 1, וכן הערה 5, עמ' 96-99.
30. דברי הרמב"ם בגרן בהקדמה לפירוש המשניות (ד"ה אבל עם היותן וכו', דף א' עמ' ב' בתרגומו של ר' יוסף קאפח, הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים, תשכ"ד) ידועים ואכמ"ל.
31. הבבלי סנהדרין י"ד ע"ב ס"ו ע"א, ובמגילה כ"ג ע"ב, דורש את אותו הדין בדרשת אין מיעוט אחר מיעוט אלא לרבות. ראה את הקושיות של הבבלי בסנה' על המספרים.
32. למשל ויקרא ד', י': כ"ג, כ"ז; כ"א. במדבר ה', ח'. דברים י"ז, י"ב. ישעיה כ"ח, ז'. ירמיה ח', י': י"ד, י"ח; כ"ג, כ"א. יחזקאל מ"ד, ל'. מלאכי ב', ז'.
33. הרדב"ן, שו"ת חלק ב', ס' ט"ש פ' כותב - "דלא אמרינן אר"א אלא היכא שהריבויים מפורשים בכתוב" (וכן יש ביד מלאכי) וצ"ע.
34. מפורשים על הסוגיה כבר הדיקו להנמקה ענינית של השיטה הלכאורה מורה של ר"י, ואין דבר זה מעניינו כאן.
35. מ. צ'דניק' בריונו על גמ' זו הולך בתלם המקובל בהבנת המונח "ריבוי"³⁵ ומעלה קשיים דומים לאלה שהעלה בדוגמה הקודמת.
36. א. בשאלות דרב אחאי, מהדורת ס.ק.מירסקי, הוצאת סורא, ירושלים תשכ"ז, שאלתא ק"ז מנומקת דעת רבנן המחייבים נסוע לרבים בערלה, באמאמ"ל, וצ"ע. ב. ועוד יש להעיר על סוגיא בגדרים, פ"ח ע"א המתפרשת ע"י רש"י בדרך דומה לפי המדה שאר"א, ולדעת ר"י. "אשר יבוא את רעהו ביער" יכול לכלול גם סומא. "בלא ראות" ניתן לפירוש מרבה - כולל גם סומא שאינו יכול לראות - או לפירוש ממעט - והיינו - זה שהרגו לא ראו. מכלל דיש ספק בידו לראות (רש"י - שם פ"ז ע"ב ד"ה ורמינהו), ואם כך - פרט לסומא שאין ספק בידו לראות.
37. א. עתה שהבהרנו את פירושו למדה אר"א, ניתן להציע שאולי זו כוונת הר' ישועה הלוי בספר הליכות עולם שער ד' סוף הפיסקא על רא"ד ומא"מ - אלא שאין דבריו שם מפורשים דיים. וז"ל שם "וכן ברא"ד הראשון משמע ריבוי כללי בא הריבוי השני לומר וזה הריבוי אינו משמע כללי אלא פרסי כמה שמרבה ולא בדבר זולתו" עכ"ל.
- ב. גם המלבי"ם (ראה הערה 37 להלן, אחרי מות ס' צ"ג) מעלה את הענין של שתי משמעויות ביחס לדרשה שהוא מייחס לה את האופי של אר"א, אבל איננה מוזכרת כזו בספרא.
- ג. המלבי"ם בפירושו התורה והמצוה על הספרא, שמיני ס' פ"ב, תוריע ס' מ"ג, ואחרי מות ס' צ"ג מפרש עוד הלכות שבספרא עפ"י דרשות אר"א, אבל דרשה כזו לא מוזכרת בספרא עצמו, ודברי המלבי"ם אינם מוכרחים.
38. ירושלמי: א. פאה פ"ז הל' ס' (סוטה פ"ט הל' ב') - בסתמא.
ב. שביעית פ"ח, הל' א' בשם ר' יוסי, ואולי גם ר' מתניה.
ג. ר"ה פ"א הל' א', דברי ר' שמעון בר כרסנא בשם ר' אחא.
ד. יבמות פ' י"ב הל' א' בסתמא.
ה. הוריות פ"א הל' א' הברי ר' מתניה.
39. בבלי - א. מגילה כ"ג ע"א (סנה' ס"ז ע"א) דברי שמואל, ועיין הערה 31.
ב. סנה' מ"ז ע"א דברי ר' נחמן בר יצחק.
- למען הדייק יאמר שגם בשני מקרים אלה אין ודאות גמורה שאמאמ"ל נאמר ע"י האמוראים עצמם. הרובה לנתח את הסקסט בסכינא חריפה יכול לטעון שההתייחסות לאמאמ"ל היא תוספת פירוש של הסתמא לדברי האמורא. (עיין מ. צ'דניק - הערה 5 לעיל.) אמנם גישה זאת מביאה לדחוק גדול בפירוש קושית רב הנה בריה דרב נתן (סנה' ס"ז ע"א).
40. בבלי - א. יומא מ"ג ע"א.
ב. ב"ב י"ד ע"א, בענין אנדה (ומובא במדבר רבה). מן הנוסח שלפנינו משמע שהפסוק "אין בארון רב שני לוחת האבנים

וכו" (מלכים א', ח') הוא מלשון הברייתא, אבל הדרשה אמאמאל"ה הוא מלשון סתמא דגמל. במקבילות, ירושלמי סוטה פ"ח הל' ג', ושקלים פ"ו הל' א' לא מובא הפסוק הזה. מ"מ הדרשה כאן מתבססת על שני שליליים - אין ... רק, המתפרשים שיש עוד (ס"ת או שבירי לחות) מלבד הלחות.

ג. ב"ק פ"ז ע"ב (מכות ס' ע"ב), אבל בנדרים פ"ח ע"א מפרש רבא את המחלוקת בין ר"מ לבין ר"י אם סומא חייב בגלות תוך פירוש הפסוקים שלא על דרך אמאמאל"ה.

ד. סנה' פ"ז ע"א.

ה. שבועות ד' ע"ב.

ו. מנחות ט' ע"ב.

ז. מנחות פ"ו ע"א.

ת. חולין קל"ב ע"א - מסתבר שהלשון "הי מא"מ ואין מאמאל"ה" הוא פרישנות של סתמא דגמל' ל - "דבי ראב"י תנא". עולא שם מגיע לאותה מסקנה הלכתית שניתן לתת מתנות הורע והלחיים אף לכהנת ע"י פירוש הפסוקים בדרך פשוטה, ולא עפ"י ארארא"ל.

41. המלבי"ם בפירושו התורה המצוות על הספרא ויקרא ס' נ"ב, וס' קט"ו, שמני ס' קס"ד, קדושים ס' י"ב וס' י"ג מפרש עוד הלכות שבספרא עפ"י דרשות אמאמאל"ה, אבל דרשה כזו לא מוזכרת כספרא עצמו, ואין דברי המלבי"ם מוכרחים.

42. מוכן שאם ננקט בגישה מכנית-פורמלית שאינה מחייבת סיעון בעל כיוס הגיוני - עיין למשל רש"י, יזמא מ"ג ע"א ד"ה לרב, וכן חידושי הריטב"א שם - אין מקום לכל הדין.

43. השווה מלבי"ם המוכר בהערה 41 לעיל, ויקרא ס' קט"ו.

44. כדי לפרנס מקור 38 ב' חייבים לאמר שכאשר המיעוט השני נאמר לענין שאינו זהה לענינו של המיעוט הראשון, או רק המיעוט השני אינו מיעוט, והראשון נשאר מיעוט. אבל זה נסתר ע"י מקור 39 ב' וצע"ג.

והרא"ש שו"ת כלל ל"ה, ס"ה כתב - "וכן כל מיעוט אחר מיעוט שאנו יכולים לאמר כה"ג, רקמא ממעט דבר אחר ובתרא מרבה שאר דברים יש לפרש כן, ודק ותשכח".

45. דוגמות בולטות לכך הן המקור 39 א' אשר בו המיעוטים "כהן" "כהן" נדרשים לרבות זר (= ישראל), והמקור 40 ח' אשר בו המיעוטים "כהנים" "כהן" נדרשים לרבות כהנת.

46. עיין מקור 40 ה'.

47. כפי שצ"ן לעיל (סעיף 11 א.) ניתן לראות את הדרשות אמאמאל"ה שבירושלמי כבעלי אפי הגיוני דומה לזו של דרשות ארארא"ל (סעיף 5 לעיל), אבל גם סיווג זה אינו לגמרי נקי מקשיים ואכמ"ל.